

ІМПЕРСЬКІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВІ

У статті досліджуються радикальні антиавтономістські перетворення у Гетьманщині, проведені після перемоги росіян над шведами у Полтавській битві.

Ключові слова: Гетьманщина, імперська провінція, політична автономія.

Рубіж XVII-XVIII століть посідає особливе місце в процесі українського державотворення ранньомодерної доби. Завершення громадянського конфлікту і прихід до влади освіченої та авторитетної особи — Івана Мазепи відкривало широкі можливості зміцнення позицій Гетьманщини. Водночас у сусідній Росії, володар якої виступав сюзереном Війська Запорозького, дедалі утверджувався абсолютистський режим. Петровські реформи стосувалися всіх аспектів суспільного життя, в тому числі й уніфікації державного управління, яке не передбачало специфіки регіонів.

Потужним поштовхом до радикальних перетворень у Гетьманщині стала перемога росіян над шведами у Полтавській битві. Хоча їх початки простежуються вже з часу обрання Івана Скоропадського гетьманом восени 1708 року. Фактичне призначення царем стародубського полковника на найвищу посаду в Україні не супроводжувалося формальним визначенням його статусу. Замість традиційних «статей» гетьман мав керуватися «Маніфестом» Петра I від 1 листопада 1708 року, в якому декларувався намір надати Війську Запорозькому вольності, права і привілеї, аналогічні угоді 1654 року. Відповідно і в присязі на вірність цареві від імені народу «малоросійського» І.Скоропадський зобов'язувався «быть во всяком верном подданстве у его царского величества и наследников его... по поставленным статьям, каковы состоялись у первого гетмана» [1, с. 183]. Однак звернення до імені першого керманича козацької України не підкріплювалося реальними можливостями політичної діяльності. Навпаки, остання обмежувалася введенням посади царського резидента при гетьмані.

Першим резидентом російського монарха в Україні став Андрій Ізмайлов. При призначенні він отримав у Санкт-Петербурзі від Петра I офіційну інструкцію, в якій деталізувалося спільне управління з Іваном Скоропадським. Разом з гетьманом резидент мав приймати іноземних послів, переписувати їх листи і переправляти копії на ім'я царя. Без згоди останнього І. Скоропадському не дозволялося роздавати та відбирати у старшин землі й маєтки. На випадок непокори в гетьманській резиденції розташовувалася військова залога з двох російських полків. Без царського указу заборонялось обирати нових старшин та страчувати за скоєні злочини. Сама резиденція переносилася ближче до кордону з Росією у містечко Глухів. Важливою ланкою контролю передбачався нагляд за Запорожжям для недопущення зібрання там «свавільців» [1, с. 228-231]. Згідно з таємною інструкцією резидент мав постійно стежити за гетьманом і старшиною, виявляти їх справжню прихильність до царя й перешкоджати можливим стосункам із турками, поляками та шведами. Крім того, під наглядом А. Ізмайлова мала перебувати вся фінансова система Гетьманщини.

Отже, запровадження посади резидента, без якого гетьман не мав права вчинити будь-якого важливого кроку, було не лише значним обмеженням гетьманської влади, але й політичної самостійності козацької України.

Непевне правове становище гетьман Іван Скоропадський спробував виправити відразу після Полтавської битви. 17 липня 1709 року він подав царю проект статей з 14 пунктів з проханням формально підтвердити права і вольності Війська Запорозького. Однак Петро I, покликаючись на попередній «Маніфест», заявив, що таке підтвердження існує з часів Богдана Хмельницького, а до конкретизації окремих положень він повернеться, «скільки скоро время допустит». Так уперше російською владою було фактично проігнороване прагнення української сторони узаконити взаємовідносини традиційним документом, що відкривало широкі можливості для зловживань.

Наслідки невизначеності проявилися насамперед у втручанні у внутрішні справи Гетьманщини. Резидент А. Ізмайлов, намагаючись вплинути на регіональну адміністрацію, почав підписувати разом із гетьманом універсали, що не могло не обурити не лише старшину, але й деяких царських сановників. Зокрема, державний канцлер Г. Головкин у листі до І. Скоропадського від 30 вересня 1710 року вказував на необхідність одноосібного підпису гетьмана у справах із запорожцями без утручання А. Ізмайлова. На думку російського історика С. Соловйова, саме ця подія зумовила відставку першого царського резидента і призначення на посаду стольника Федора Протасьєва. Формально останній мав би займати при гетьмані посаду, рівнозначну полковнику та ще й з дорадчим голосом. Проте поступово діяльність резидента так розширилася, що виникла потреба утворити в Глухові Канцелярію міністерського правління з контролюючими функціями.

Кожний наступний рік правління гетьмана І. Скоропадського приносив нові обмеження його влади. Так спроба призначити київським полковником у 1712 році генерального хорунжого І. Сулиму не увінчалася успіхом. Наступного року Ф. Протасьєв писав до Санкт-Петербурга про доцільність заміни полковників лубенського В. Савича й прилуцького І. Носа. Відповідь прийшла позитивна з аргументацією такої заміни — «через похилий вік». У грамоті Петра I 1715 року йшлося про заборону обрання старшин у полках і сотнях вільним голосуванням без попереднього узгодження із Ф. Протасьєвим та прямого дозволу царя. Відтепер і призначення полковників стає прерогативою російського уряду. Окрім українців, ці посади поступово займали й представники «великоросіян». Ніжинським полковником Петро I призначив Петра Толстого, а київським — Антона Танського. Російські урядовці поводитися незалежно від гетьмана, нехтували місцевою владою, що зумовлювало поповнення старшинської верхівки відступниками від української державної ідеї й прислужництва російському уряду та деморалізації. Пришвидшується процес згасання патріотизму і волі до боротьби за інтереси вітчизни.

Зважаючи на втручання російської влади у справи козацької України, І. Скоропадський у 1718 році, подав до колегії іноземних справ «Прошення», в якому намагався відстояти право на гетьманський уряд. Зокрема, Скоропадський домагався заборони київському губернатору надсилати на його ім'я укази, якими українцям «чинятца великие тяготы» [1, с. 281]. Пропонувалося скасувати у Глухові посади коменданта і передати його функції полковнику, заборонити присилати в Гетьманщину іноземців, зменшити побори з населення.

Така позиція І. Скоропадського викликала незадоволення царського резидента, який у листі до Колегії іноземних справ звертав увагу, що нібито гетьман порушує попередні угоди й самостійно листується із «посторонніми монархами». Протасьєв рекомендував також кого із вірних царю старшин

можна пропонувати на різні адміністративні посади. З іншого боку, заохочувалася практика взаємних доносів та розпалювання чвар у середовищі козацької еліти.

Одночасно посилюється втручання з боку російського уряду в економічне життя Гетьманщини. Зокрема, все частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися закордонною торгівлею. При цьому на багато видів товарів вводилася державна монополія. Широко впроваджувалася практика обов'язкової закупівлі товарів виключно у російських купців. Центральною владою визначалися місця торгівлі та ярмарків у Росії, де могли торгувати українці. Так, князь Д. Голіцин, посилаючись на царський указ, писав І. Скоропадському в 1714 році «дабы малороссийского народа купеческие люди товаров, а именно: пеньки, юфта, сала — в чужие пристани не возили, но возили в Ригу и в прочие гавани его величества, стоящие на Балтийском море» [2, с. 57].

Під сувору заборону підпадала торгівля із Запорожжям. За її порушення передбачалося заслання до Сибіру. До економічних санкцій проти Гетьманщини можна віднести й заходи царського уряду для збуту на її території «лихих» мідних грошей. Срібні та золоті монети мали б залишатися для обслуговування обігу населення Росії. Постійне ведення бойових дій зумовлювало потребу у виробництві селітри — основного компонента для виготовлення пороху. У 1713 році вийшла заборона продажу селітри на території Гетьманщини. Збувати цей стратегічний товар можна було тільки на артилерійських складах Москви та Санкт-Петербурга.

Потужним обмежувальним заходом царського уряду стала централізація всієї митної системи козацької України. З цією метою на її кордонах було додатково збудовано пропускні пункти з належними до них заставами. Збирання мита за наказом Петра I було передано «на відкуп» царському сановникові С. Рагузинському, хоча офіційно він уважався у підпорядкуванні гетьманського уряду.

Серйозним тягарем для економічної стабільності Гетьманщини стали російські гарнізони. Після Полтавської битви їх кількість майже подвоїлася і досягла більше ніж 10 тисяч. Військові залоги утримувалися головним чином за рахунок податків з місцевого населення, які зростали швидкими темпами. Неодноразові прохання І. Скоропадського до Петра I вивести російські полки з Лівобережжя залишилися без відповіді. Водночас українські козаки використовувалися на території Росії не лише у військових потребах, а насамперед при веденні будівельних робіт, від чого багато їх гинуло.

Великою проблемою для гетьмана України залишалася Запорожжя. Перехід його за умовами «Вічного миру» 1686 року в підпорядкування московського царя не зняв напруги у взаємовідносинах між Січчю та Гетьманщиною. За часів І. Мазепи неодноразово мали місце навіть збройні конфлікти. Проте саме І. Скоропадському після переходу запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком на бік Карла XII довелося організувати каральний похід. У травні 1709 року компанійський полк Гната Галагана та російський загін Петра Яковлева зруйнували Чортотлицьку Січ. За наказом Г. Головкина гетьман мав оголосити про це універсалом «всему малороссийскому народу». Безумовно, такий захід не додавав авторитету І. Скоропадському й погіршував його відносини із запорожцями. У 1710 році гетьман звернувся до них із закликом залишити Кам'янську Січ і перейти на бік московського царя. У відповідь отримав гнівного листа, підписаного кошовим отаманом Йосипом Кириленком, де І. Скоропадський іменується гетьманом не українським, а «московським», якого запорожці на

уряд не обирали. Тобто вони вважали гетьмана нелегітимним правителем, який добровільно втягував Україну в московське ярмо. Дісталось і козацьким старшинам, які заради власних майнових інтересів пішли на службу до царя-тирана.

Навесні 1711 року слова низовиків трансформувалися в дії, коли вони разом із кримським ханом Девлет-Гіреєм узяли участь у поході на Слобідську Україну. За розпорядженням київського генерал-губернатора князя Д. Голіцина І. Скоропадський під керівництвом генерала І. Бутурліна виступили в похід і розгромили противника поблизу Кам'яного Затону. Кам'янська Січ була зруйнована, що змусило козаків шукати нове місце мешкання на території, підвладній кримському хану. В наступні роки запорожці спільно з татарами неодноразово нападали на землі Гетьманщини. Таким чином, використовуючи суперечності між Запорожжям і Гетьманщиною, російська влада продовжувала зміцнювати свої позиції на південних рубежах у боротьбі за вихід до Чорного моря.

Наступ російського самодержавства після Полтавської битви стосувався й гуманітарної сфери. Було завдано серйозного удару по освіті. Сенат видав спеціальну постанову, щоб у Гетьманщині «надалі книжок ніяких, крім церковних попередніх видань, не друкувати» [3, с. 120]. Десятки вчених, богословів, письменників і педагогів примусово переводилися з Києва до Москви, Санкт-Петербурга та інших міст Росії. При цьому їх часто заохочували високими церковними посадами. Через політичний тиск українська еліта змушена була усним і писаним словом прославляти царя та його політику і паплюжити співвітчизників, насамперед гетьмана І. Мазепу. Визначний філософ, математик і письменник Феофан Прокопович став автором концепції російського абсолютизму. Крім того, простежувався систематичний вивіз в Росію історичних пам'яток, рідкісних рукописних та друківаних книг. У 1720 році цар надіслав з цього приводу спеціальний наказ київському генерал-губернатору.

Петровські реформи у конфесійній сфері суттєво змінили і становище Київської церковної митрополії, заснованої за князя Володимира. З 1718 року було заборонено обрання київського митрополита. Тепер призначав духовного владику церковний Синод, але вже з титулом архієпископа. Тобто Київська митрополія перетворилася на звичайну єпархію Руської Православної Церкви.

Не залишилася поза увагою російської влади і судова система Гетьманщини. З метою її дискредитації заохочувалися доноси на ім'я царя щодо роботи окремих судів. Спроби підпорядкування судочинства неодноразово здійснювалися з боку Ф. Протасьєва. Зрештою, у листопаді 1721 року Петро I надіслав І. Скоропадському грамоту з указівкою заснувати у Глухові підпорядковану російським чиновникам судову канцелярію. Наступного року головним суддею в Україні був призначений С. Вельямінов.

Своєрідним підсумком перетворень в Україні після Полтавської битви стало фактичне знищення політичної автономії через заснування в квітні 1722 року Першої Малоросійської колегії. Гетьманщина виводилася з підпорядкування Колегії іноземних справ і підпорядковувалася Сенату як звичайна імперська провінція.

Примітки

1. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории / Д.Н. Бантыш-Каменский. — М.: Б. и., 1859. — Ч. 2. — 367 с.
2. Материалы для отечественной истории. — К.: Б. и., 1855. — Т. 2. — 182 с.
3. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. — К.: Б. в., 1994. — 242 с.

В.О. Щербак

Имперские преобразования в Гетьманщине после Полтавской битвы

В статье исследуются радикальные антиавтономистские преобразования в Гетьманщине, проведенные после победы русских над шведами в Полтавской битве.

Ключевые слова: Гетьманщина, имперская провинция, политическая автономия.

V.O. Shcherbak

Empire Changes in Hetmanshchyna after the Poltava Battle

The article deals with the radical antiautonomous changes in Hetmanshchyna after the Russian victory over Sweden in the Poltava Battle.

Keywords: Hetmanshchyna, Empire province, political autonomy.

Надійшла до редакції 14 жовтня 2009 року

